

Documents
per al debat

Educació i ciutadania

Educació i ciutadania

De l'original: *Educación y ciudadanía*, maig 2007

Edició en català: *Educació i ciutadania*, desembre 2007

AUTORIA

Grup de treball "Educación y ciudadanía", del Consell Assessor de la Fundació Esplai.

Els membres del Grup de Treball són: Lola Abelló, Enrique Arnanz, Alfonso Avila, Pilar Aznar, Carles Barba, Roser Batlle, Mª Jesús Manovel, Luis Mª López Aranguren, Jesús Antonio Pérez Arróspide, Rafael Rodríguez Mejías, Hilario Sáez i Joan Subirats.

CONCEPCIÓ GRÀFICA I DISSENY Fundació Catalana de l'Esplai

TRADUCCIÓ Maria Fullana i Montoro

CORRECCIÓ Anna Parés

IMPRESA Gráficas Cornellá

DIPÒSIT LEGAL B-40169-2007

Edició no venal

© Fundació Esplai

C/ Riu Anoia, 42-54 08820 El Prat de Llobregat

Tel. 93.474.74.74

fundacio@esplai.org

www.esplai.org

Índex

Presentació 7

Document de síntesi: “Educació i ciutadania” 11

Línies d’acció 19

Aportacions 27

Notes introductòries per al debat sobre “Educació i ciutadania”

Joan Subirats 27

La ciutadania com a valor de canvi i transformació

Enrique Arnanz 33

La societat educadora i la ciutadania

Pilar Aznar 39

La funció parental en l’educació per a la ciutadania

Rafael Rodríguez-Mejías 43

La comunitat ciutadana o l’educació als barris

Jesús Antonio Pérez de Arrospide 47

Joventut, Ciutadania i Aprenentatge-Servei

Roser Batlle 51

La identitat, la nacionalitat i la ciutadania dels joves

Luis Mª López Aranguren 59

Annex 67

Relació de persones membres del Patronat i del Consell Assessor de la Fundació Esplai

Trobada del Consell Assessor Fundación Esplai.
Madrid, 28 de març de 2006

Presentació

El 22 de febrer de l'any 2005 es va celebrar a Madrid la reunió constituent del Consell Assessor de la "Fundación Esplai" (la fundació d'àmbit estatal del grup l'Esplai) després d'un procés intens però assossegat de reflexió i participació. La seva composició es recull a l'ANNEX 1 d'aquest quadern.

Entre els seus objectius, se situava d'una manera destacada el de "generar nous discursos capaços d'estimular i comprometre la ciutadania, cosa que, al seu torn, pot contribuir al disseny i a la planificació de les polítiques institucionals".

Si bé la "missió" de la Fundación no és altra que la d'enfortir i implicar el Tercer Sector en la lluita per la inclusió social i l'educació en valors, bo i desenvolupant accions i projectes, establint aliances amb el sector mateix, amb les administracions públiques i amb la resta dels actors socials i econòmics de la societat", les funcions principals del Consell Assessor es resumeixen en els punts següents:

- Contribuir a la reflexió i l'anàlisi de la realitat, i impulsar-les.

- Propiciar un debat que faciliti el progrés democràtic amb la col·laboració i, en la mesura del possible, amb la complicitat de les administracions públiques, les ONG i la societat, per estimular la responsabilitat personal i social dels ciutadans.

- Assumir la pluralitat d'opcions raonades o raonables com una riquesa de la qual ni hem ni podem prescindir.

A la reunió constituent, el Consell va acordar impulsar un fòrum de debat permanent i estable que permetés analitzar i proposar línies d'acció prioritàries.

Com a concreció de tot això, vam decidir focalitzar la nostra primera reflexió i el debat col·lectiu al voltant de la temàtica "Educació i Ciutadania" i vam constituir un grup de treball format per persones del Consell que hi aportaren diversos escrits. A partir d'aquell moment, es van produir diverses sessions de treball i un document de síntesi resultant que es va debatre a la reunió plenària del Consell Assessor del 28 de març de 2006. Amb posterioritat, el grup

va completar el document tot integrant-hi les aportacions exposades en el Plenari i proposant-hi un conjunt de línies d'acció. El resultat de tot plegat és aquest document.

Tal com el Consell va assenyalar al seu dia, és un document per obrir i enriquir el debat, per tant, ni és ni ha volgut ésser un document tancat. Vam decidir escollir uns "focus" on centrar l'atenció, i sempre ho hem fet procurant fer un exercici de modèstia i seny.

Oferim aquesta elaboració a totes aquelles persones, organitzacions i institucions diverses que estiguin interessades a aprofundir i millorar la realitat de l'educació, la participació, la democràcia i la vida col·lectiva dels ciutadans i ciutadanes, especialment dels més joves del nostre país que comparteixen la idea que es tracta d'una qüestió essencial en la societat actual.

Confiam que trobin en aquest document un instrument útil per avançar en la seva feina.

Esperem progressar per aquest camí, amb la confiança d'assolir entre altres aspectes una societat més democràtica, participativa, tolerant, plural, sòlida i integrada per ciutadans més compromesos, i també més feliços.

Finalment, ens agradaria que aquest número fos el primer d'una col·lecció que ens ajudi a pensar, a assajar noves formes d'intervenció i, sobretot, a raonar i sentir-nos millor, sense por al risc.

La Fundació Catalana de l'Esplai fa seu aquest document i, amb aquesta edició, vol oferir al conjunt de la societat catalana aquesta reflexió i propostes pel debat d'un tema tant capdal com actual.

Document de síntesi

“Educació i ciutadania”

Educació i ciutadania en un canvi d'època

Estem vivint canvis molt profunds en els aspectes fonamentals que van assentar la societat industrial avançada del segle XX. Més que travessar una època de canvis, estem vivint un canvi d'època. I això posa de cap per avall els diferents models de societat amb què hem anat operant i el paper que hi jugava l'educació. Torna, doncs, a tenir ple sentit demanar-se: quina educació per a quina concepció de societat?

La societat industrial ens havia acostumat, així mateix, a estructures socials relativament estables i previsibles. Hem assistit a la ràpida conversió d'una societat classista, notablement estable i previsible, a una realitat social on trobem una significativa multiplicitat dels eixos de desigualtat.

Quina societat ens va apareixent? Cal remarcar, en primer lloc, la transició cap a una estructura social molt més complexa i, com dèiem, fragmentada. Amb cotes més grans de diversificació ètnica, amb una gran alteració de la piràmide d'edats, i amb una gran pluralitat de formes de convivència familiar.

En aquest nou context, les polítiques públiques que anaren concretant la filosofia de l'estat del benestar han esdevingut poc operatives, poc capaces d'incorporar les noves demandes, les noves sensibilitats, o bé tenen una posició feble davant nous problemes. Es plasma en la realitat el caràcter multifactorial i multidimensional de l'exclusió i de les erosions, d'una concepció de la ciutadania que s'ha anat tornant obsoleta per formal i desfasada.

Cal, doncs, reivindicar una concepció de l'educació més vinculada a la seva concepció de servei públic, tot connectant l'educació amb el conjunt de serveis i polítiques que cerquen la millora de les condicions de vida de la ciutadania i el reforç del seu paper actiu en la renovació democràtica i participativa de les polítiques de benestar tradicionals.

En aquest context, cal reflexionar sobre què s'ha d'entendre per participació ciutadana i, molt especialment, quins elements fóra convenient tenir en compte per a una reconstrucció pràctica de l'ideal democràtic basat en l'impuls de la participació i l'educació.

Estem parlant de l'educació entesa com allò que va més enllà de la formació per a l'economia, i la productivitat, i la ciutadania com alguna cosa que va més enllà de la participació política. D'una ciutadania associada a drets, però també a deures i responsabilitats, a la presa de consciència individual respecte al fet col·lectiu. Entenem l'educació i la participació com conceptes indissociables, l'un no s'entén sense l'altre.

Reivindiquem la necessitat d'entendre la democràcia com quelcom més que les regles de joc d'un sistema. Avui, aquesta concepció genera rebuig entre els joves, ja que perd el seu sentit radical i transformador. Hem d'entendre la democràcia com un element en transformació i de transformació, i ens proposem educar ciutadans en aquest nou context.

Temes que configuren una reflexió global

1. La ciutadania com a valor de transformació

Sembla que el paradigma de la ciutadania es correlaciona amb el món associatiu que es manifesta en la seva condició de societat civil organitzada. La seva actuació a nivel local, el desenvolupament d'uns mètodes i estratègies de treball carregat d'humanisme, la seva consideració que la lluita contra la pobresa i el desenvolupament comunitari són processos educatius llargs, lents i complexos.

Aquesta realitat de la ciutadania organitzada es caracteritza per la defensa de la "solidaritat, per proposar valors alternatius als dominants, perquè generen consciència social, perquè creen teixit social". En contraposició, vivim en una "cultura de la satisfacció" refractària a canvis estructurals, on existeix la convicció que l'abundor és un dret adquirit, fruit d'una organització social intel·ligent. Tanmateix, "un altre món és possible" com a projecte d'aquesta ciutadania.

El tercer sector ha de fer un esforç particular per millorar l'eficàcia dels seus objectius, la qualitat de la feina i els mecanismes de coordinació, i garantir al seu torn la funció d'escola de ciutadania i d'agent de participació social.

2. La societat educadora que ja no pot delegar l'educació a l'escola

La societat complexa en què vivim globalitzada, informatitzada, multicultural, en crisi de valors, situacions emergents generadores de violències, sectors marginals i exclosos ha de superar el ja vell concepte d'educació permanent per cercar, des de noves perspectives, la forma de crear consciència ciutadana que enforteixi la societat mitjançant l'exercici d'una ciutadania conscient d'ella mateixa i de les seves responsabilitats amb la comunitat.

D'altra banda, ja no podem pensar en termes de delegació exclusiva de la funció educativa a l'escola.

Aquest nou marc de societat educadora suposa:

- Reforçar els sentiments de pertinença a una comunitat concreta connectada per xarxes de relació reals i virtuals.
- Fomentar el valor de la implicació social dels ciutadans des de l'aprenentatge d'estratègies per a la participació, i estimular la creació d'estructures que la possibilitin.
- Construir una acció social de caràcter comunitari, bo i fent possible la creació de nous espais i nous models de convivència: per a la trobada intergeneracional, per a la reivindicació social, per a la trobada intercultural, per a la potenciació de la igualtat de gènere, per a la denúncia de la violència, per desenvolupar valors de sostenibilitat.

Per fer compatible la qualitat de vida i el desenvolupament humà, ambientalment i social sostenible, cal, doncs, canviar les pautes actuals de desenvolupament, producció, consum i capteniment, la qual cosa implica compartir la responsabilitat a escala mundial, comunitària, regional, local i, per descomptat, personal.

En tot cas, la generació d'experiències reals de participació entre els infants i els joves i la cristallització de pactes i acords "locals" als municipis amb el concert de tots els agents de la societat que a compleixen una funció educativa, apareixen com a vies extraordinàriament útils per a la construcció d'una ciutadania activa.

3. La funció parental com a element nuclear de l'educació

Fins avui dia, en l'origen de tota ciutadania hi ha la família. És en la família, qualsevol que en sigui la forma, on l'infant rep els primers estímuls i aprenentatge de models, de conductes i d'habilitats socials, on inicia un aprenentatge per ésser membre de la comunitat, per ésser ciutadà. Per a l'infant, són la família i l'escola els instruments inicials reproductors d'una cosmovisió social, cultural, axiològica, de sistemes de creences i pautes d'acció.

Assistim a un creixent desconcert entre pares i mares i a una certa deixadesa en la seva funció educativa, a una dificultat per marcar límits combinada amb una important sobreprotecció dels fills. Això genera persones amb escassa tolerància a la frustració, incapaces d'afrontar reptes i superar dificultats, i un retard important en els processos maduratsius dels adolescents.

És el moment oportú de cimentar les pautes per a l'educació ciutadana: els valors de l'esforç, la responsabilitat, la concòrdia, la participació, i, probablement, de desenvolupar iniciatives diverses i polítiques públiques destinades a la formació de pares i mares en la seva funció educativa.

4. El barri com a espai privilegiat de construcció de la ciutadania

Per assolir una societat amb uns altres valors, cal ubicar la ciutadania al voltant de dues possibilitats: l'una, el seu àmbit territorial (barri, ciutat, comunitat autònoma...); l'altra, la seva adhesió a una idea (nacional, religiosa, ideològica...).

La comunitat veïnal, amb un àmbit territorial de pertinença, ha demostrat la seva capacitat d'articular una ciutadania que des de la recerca d'una qualitat de vida, sobre la seva realitat pròxima, pugui arribar a definir respostes a les grans qüestions socials (educació, sanitat, democràcia, ecologia...).

Aquesta comunitat veïnal només pot ésser operativa si aconsegueix articular formes d'organització que integrin la participació ciutadana, els partits polítics, les institucions públiques. És en aquesta trobada on pot donar-se un diagnòstic d'on s'és, un consens sobre cap a on anar, en definitiva, una transformació. Aquesta anàlisi de la realitat és un procés educatiu a partir de les realitats que es comparteixen com a problema, dificultat o oportunitat capaç de crear un sentit col·lectiu de projectes compartits.

D'altra banda, avui dia cal reinventar el concepte de barri, que va necessàriament associat a un lloc on cada vegada més conviuen identitats diverses. El repte és passar de situacions de multiculturalitat a espais comuns d'interculturalitat. Les persones es converteixen en ciutadanes en la mesura en què fan seu el lloc on viuen, i això succeirà en la mesura en què siguin protagonistes del que passi a la seva comunitat.

La funció dels centres de lleure i de les associacions és ésser un espai privilegiat d'integració i construcció de comunitat i ciutadania.

5. El repte de la participació ciutadana en els adolescents i els joves

L'educació per a la participació ciutadana, és a dir, per ésser "un bon ciutadà" i no sols simplement un "ciutadà", hauria d'ésser una de les preocupacions més grans del sistema educatiu espanyol. Tanmateix, ensopega al nostre país amb alguns obstacles, entre els quals cal destacar-ne dos: D'una banda, el concepte popular de participació ciutadana: més proper a l'exercici de drets i llibertats individuals i a l'actitud de client consumidor d'opcions i serveis que no pas al compromís davant les responsabilitats cíviqes o la capacitat de renunciar a l'interès individual quan hi ha un interès col·lectiu superior.

D'altra banda, les tendències actuals sobre educació de la ciutadania a l'escola: en el millor dels casos, converteixen l'aula en un "laboratori" de participació i exercitació d'habilitats democràtiques.

Observem amb preocupació les dificultats per generar processos de participació i de responsabilitat col·lectiva entre els joves, que semblen més imbuïts que mai de les propostes consumistes del mercat.

Sembla necessari fer un pas més i tractar d'educar per a l'exercici de la ciutadania. Aquesta és la premissa de l'"Aprentatge-Servei": una proposta educativa que combina processos d'aprenentatge i de servei a la comunitat en un sol projecte ben articulat, en el qual els participants es formen quan s'impliquen en necessitats reals de l'entorn, amb la finalitat de millorar-lo.

Perquè els joves aprenguin a ésser bons ciutadans, cal oferir-los l'oportunitat de practicar aquesta actitud i que les institucions educatives formals i no formals proporcionin experiències intenses d'aprenentatge i servei. En aquest sentit, sembla necessari coordinar i compartir les experiències que s'hi han generat, tant a l'àmbit escolar com al de l'educació en el lleure, i reforçar d'una manera especial aquelles que es produeixen fora del marc escolar, a l'àmbit comunitari.

En tot cas, les enormes dificultats que la societat posa als joves per a la seva integració social (accés a l'habitatge i, per tant, a l'emancipació, precarietat laboral, fracàs escolar...), n'expulsa un sector important, converteix en "perillosos" els "joves en perill", i dificulta, en conseqüència, la seva implicació com a ciutadans actius. Les accions educatives, doncs, han d'anar acompanyades d'importantes polítiques d'habitatge i treball que permetin objectivament la condició de ciutadania.

6. Ciutadania, identitats i immigració, el gran repte del futur immediat

Tota ciutadania està composta d'individus definits a partir de les seves pertinences múltiples no excloents, però compatibles. Per això, la major consecució de la civilització occidental ha estat el reconeixement de l'altri com a igual i posseïdor dels mateixos drets que jo, al marge de qualsevol identitat comuna. Es tracta de construir la ciutadania des de la diversitat en el sentit de pertinença. Aquest procés de desenvolupament de les diferents pertinences múltiples s'ha donat principalment en l'adolescència i en la joventut mitjançant la família i l'escola.

El sentit de pertinença es desenvolupa a partir de l'experiència personal (arrels, llengua, acceptació, reconeixement, participació...) i de les expectatives pròpies de futur (habitatge, feina, benestar, desenvolupament personal, participació...).

El futur de la ciutadania dependrà de l'acceptació de les múltiples pertinences i de l'acceptació dels drets i deures originats en el criteri de residència estable. Avui més que mai és la immigració qui ha plantejat els termes del conflicte. Cercar solucions al repte de la integració social dels immigrants en una ciutadania amb drets i deures comuns i la defensa de múltiples pertinences és la gran responsabilitat de tothom.

Ni la ciutadania ni la identitat han d'ésser associades al lloc de naixement; tampoc no és possible pensar en una ciutadania nacional o europea sense concebre una ciutadania universal.

L'espai de ciutadania és aquell que garanteix de forma comuna els drets, les responsabilitats i la igualtat d'oportunitats per a tots els ciutadans, i, al seu torn, en respecta i n'integra les identitats particulars i diverses. El context de l'impacte de la immigració al nostre país situa aquesta qüestió com un dels temes crucials de la nostra vida col·lectiva en els propers anys que cal afrontar des de la lògica de la ciutadania.

Propostes de línies d'acció

Quan parlem aquí de "línies d'acció", no ens referim a plans estratègics o a una determinada llista de programes que calgui aplicar obligatòriament; ens referim a escenaris o polítiques d'acció que cal desenvolupar i materialitzar en múltiples programes i iniciatives, perquè responen a necessitats, problemes o demandes de la ciutadania que, si no es resolen a poc a poc, suposaran una hipoteca i un llast inacceptable per al futur.

El que es proposa a continuació s'ha d'entendre, doncs, com un conjunt de suggeriments que estimulen a l'acció, que el Grup de Treball del Consell Assessor proposa tenint en compte les formulacions expressades en el document de síntesi.

1. Elaborar una proposta de definició i explicació d'un nou concepte de ciutadania

...“la nostra concepció de la ciutadania ens ha quedat obsoleta per formal i desfasada”.
Document de síntesi “Educatió i Ciutadania”

Aplegant diverses aportacions, podem afirmar que avui dia es camina cap a una nova ciutadania que, recollint els elements de la ciutadania de la modernitat, els aprofundeixi i actualitzi segons els reptes contemporanis.

S'imposa aclarir d'una manera didàctica a infants, joves i grans que, quan parlem aquí de “ciutadà/ana”, no ens referim a l'habitant, sense més ni més, d'un poble o una ciutat, a la persona simplement censada en tal o tal ajuntament, al subjecte estadístic d'un indret, que consumeix determinats serveis que li ofereixen les administracions públiques. Al contrari, ens referim a la persona conscient que té uns drets i deures polítics i comunitaris, perquè viu en comunitat; ens referim a aquella persona que, de mil maneres i en nivells molt variats i heterogenis, ha assumit com a valor i projecte personal preocupar-se pels altres i fer alguna cosa per ells.

Sens dubte, l'heterogeneïtat de significats amb què avui s'utilitza aquest concepte produeix, en la millor de les hipòtesis, una gran confusió.

2. Dissenyar noves formes i maneres de participació ciutadana

...“construir una acció social de caràcter comunitari, tot possibilitant la creació de nous espais i nous models de convivència: per a la trobada intergeneracional, per a la reivindicació social, per a la trobada intercultural, per a la potenciació de la igualtat de gènere, per a la denúncia de la violència, per desenvolupar valors de sostenibilitat”...
Document de síntesi “Educatió i Ciutadania”

Tots som testimonis d'una qüestió molt preocupant: el paisatge participatiu reflecteix clarament una notable fatiga civil, un nivell baix de vida participativa en les nostres comunitats. N'hi ha prou, com a exemple, amb la participació política, entesa en el seu sentit més tradicional, que està essent “dramàticament” qüestionada.

Tanmateix, ¿podem parlar d'agonia límit de la participació, quan hem estat testimonis de multitudinàries manifestacions contra la guerra arreu del món, quan veiem que s'estén cada vegada més el ressò de Portoalegre, quan creix i s'organitza cada vegada millor el moviment anti-globalització, quan són molts els joves que expressen de mil i mil maneres la seva reacció contra el mite del benestar, quan milers i milers de persones dediquen temps i esforç a construir teixit social solidari i qualitat de vida des del variat territori de l'acció voluntària, i quan cada dia es mobilitza més gent, de mil i mil maneres, al crit d'un altre món és possible!? ¿És que el moviment okupa no és una forma de participació, identificació i compromís?

Hi ha moltes persones, sobretot joves, que rebutgen la política i la participació tradicional, però ni són apolítiques ni són inactives. Són ciutadans i ciutadanes “activament apolítics”, que fugen de qualsevol participació que suposi coerció, imposició, afiliació... Lluiten per trobar un equilibri adequat i durador entre ocupar-se d'ells mateixos, i ocupar-se també dels altres, entre la seva satisfacció individual i la seva orientació en funció del grup...

Davant aquest panorama, hem de reflexionar sobre aquests interrogants:

- ¿No serà que el que està en crisi és una determinada manera d'entendre aquesta participació?
- ¿No serà que ens trobem a la gènesis d'una “nova generació cívica” que, de moment, troba sobretot

els seus espais i les estructures de participació en els moviments socials, en les ONG, en les organitzacions de voluntariat..., o sigui, escenaris considerats encara perifèrics al sistema democràtic?

- ¿No és cert que allò que la gent cerca -sobretot la gent jove- són nous “nosaltres” on reconèixer-se, nous miralls on veure's, nous models de referència?
- ¿Potser caldrà crear organitzacions menys rígides i més obertes, organitzacions que acceptin pertinences múltiples sense problemes i que no siguin ni sectàries ni totalitzadores; organitzacions de llaços flexibles que s'acomodin a identitats diferents i parcials, organitzacions que es plantegin com espais de compromís social i, també, com espai de plaer i de trobada humana i afectiva?

Avui és absolutament necessari fer un esforç d'imaginació i creativitat per desenvolupar nous formats i models de participació cívica; només així es podran canalitzar les noves inquietuds de milions i milions de ciutadans i ciutadanes que no es troben a gust en les carcasses ja tradicionals.

En aquest sentit, cal:

- Conèixer, sistematitzar i divulgar iniciatives emergents originals que estan sorgint al nostre país mateix i en altres països del nostre entorn geogràfic i cultural (França, Itàlia, Argentina...).
- Crear (en l'àmbit universitari, d'entitats i fundacions més avantguardistes, de certes xarxes socials...) espais d'I+D per investigar i promoure noves formes de participació ciutadana (nous models, camps d'acció, agents...).
- Seguir descobrint i divulgant l'immens camp de possibilitats que s'obre quant a la participació ciutadana des de les noves tecnologies.
- Activar el compromís de les associacions per desenvolupar i, en alguns casos, actualitzar els objectius i compromisos fundacionals; és per això que van néixer i sembla que això hagi restat oblidat.

3. Aplicar metodologies de millora de la qualitat de la gestió i de la cultura de l'eficàcia i de l'eficiència del món associatiu

...“el tercer sector ha de fer un esforç particular per millorar l'eficàcia dels seus objectius, la seva qualitat de treball i els seus mecanismes de coordinació, tot garantint-ne, al seu torn, l'escola de ciutadania i d'agent de participació social”.
Document de síntesi “Educatió i Ciutadania”

No n'hi ha prou amb no estimar els diners o ésser “molt social” per canviar el món. Sense amor als diners i amb molta preocupació pels altres també es poden desenvolupar, i de fet es

desenvolupen, iniciatives, programes i estratègies que són ineficaces i no resolen res. Avui l'educació per a la ciutadania i l'exercici responsable de la ciutadania és una qüestió d'actituds (valors, conviccions...) i de tècniques (habilitats, destreses, preparació professional) i exigeix una bona dosi de capacitació tècnica i de qualitat de gestió.

Força problemes en l'organització i funcionament de moltes entitats i associacions, els mals resultats de certs programes, el desencís i l'abandó de voluntaris i voluntàries que es comprometen amb una causa, l'enorme desequilibri entre les consecucions assolides i els esforços i recursos invertits, el temps perdut o insuficientment aprofitat..., són moltes vegades conseqüència d'una manera de treballar metodològicament rònega, de tal manera que avui una de les assignatures pendents del teixit associatiu i cívic i del món del voluntariat és la millora en la cultura de l'eficàcia i eficiència de la gestió, tot i reconèixer que els darrers anys s'han fet passos molt significatius en aquest procés.

Aquest fet adquireix una rellevància especial si ens referim al camp de la coordinació.

L'espectacle de descoordinació que es dona entre institucions, col·lectius i programes de caràcter educatiu, assistencial, de cooperació al desenvolupament, etc., la guerra de guerrilles entre les institucions mateix, àrees, serveis i grups, l'atomització de programes, col·lectius i associacions, que treballen de vegades en una mateixa comunitat i en camps semblants, i sense que hi flueixi la més mínima coordinació informativa..., tot aquest escenari reflecteix que som molt febles i que actuem d'una manera poc intel·ligent.

Mentrestant, és curiós observar com el mercat, des de la seva lògica de guanyar al màxim possible en el menor temps, es coordina fins i tot amb la competència per generar nous productes, repartir-se territoris d'influència o funcionar en empreses noves més competitives.

Planificar amb realisme, desenvolupar mecanismes d'avaluació i control de qualitat, crear estructures de coordinació, gestionar bé les xarxes i plataformes, treballar en equip, tenir cura dels estils de direcció, definir amb claredat la natura de la relació amb les administracions públiques i el mercat, i actuar-hi d'acord, són necessitats que cal apuntalar.

Tot això exigeix un nivell de formació i capacitació conforme amb la natura del projecte que es vol desenvolupar. Perquè, definitivament, l'exercici de la ciutadania en un món tan complex i

desigual com el nostre i, sobretot, el deler de canviar allò que no ens agrada d'aquesta societat, no pot ésser un exercici de frivolidat, d'intuïció o de bona voluntat.

Cal entendre l'educació per a la ciutadania com una educació en valors i en tècniques. Cal entendre l'exercici de la ciutadania com un exercici compromès i organitzativament intel·ligent.

4. Comprometre els Ajuntaments en l'elaboració del seu projecte educatiu de ciutat en el marc d'un pla de participació ciutadana

(...“per assolir una societat amb altres valors, cal ubicar la ciutadania al voltant de dues possibilitats: l'una, el seu àmbit territorial (barri, ciutat, comunitat autònoma...); l'altra, la seva adhesió a una idea (nacional, religiosa, doctrinària, etc.)”).
Document de síntesi “Educació i Ciutadania”

La immensa majoria dels ajuntaments i municipis té el seu Pla d'Ordenació Territorial, el seu Pla d'urbanisme, el seu Pla de fiscalitat... Però només una tercera part (dades aportades per la Federació Espanyola de Municipis) té una estructura institucional relacionada amb la Participació Ciutadana (regidoria, servei, observatori...) i no arriba a una cinquena part el nombre d'ajuntaments que té expressament elaborada una Política o un Pla de participació ciutadana, amb la seva respectiva dotació pressupostària. De tal manera que, en l'escenari municipal espanyol, en general, crear cultura de participació cívica, millorar la quantitat i qualitat de la presència ciutadana en la vida de la comunitat, o bé no existeix com a prioritat política o està relegada a un segon nivell. La participació ciutadana encara és una “maria” en el marc de moltes polítiques municipals.

La majoria dels nostres ajuntaments saben quants “pobres econòmics” hi ha al seu territori, i segurament articulen diferents mesures per pal·liar aquesta situació. Però, quan i com es treballa per eradicar “la pobresa ciutadana” de les nostres urbs i els nostres pobles? Però, quants milions hi ha de “pobres de ciutadania”, de “pobres de sentit cívic”? És cert que és molt difícil mesurar aquesta qualitat en la vida comunitària, és cert també que això no és nou a les nostres ciutats i als nostres pobles. El que potser sí que sigui relativament nou i amoinador és constatar que el creixement econòmic exagerat ens ha regalat un major benestar material i, tal volta també, un major empobriment de la nostra “ànima ciutadana”.

Aquesta és una necessitat urgent en el marc de les polítiques públiques: aconseguir que cada vegada més ajuntaments i/o mancomunitats elaborin expressament la seva Política de participació ciutadana, com a expressió palmària de la seva voluntat d'assolir una ciutadania més participativa i una democràcia més viva.

Un dels eixos vertebradors d'aquesta política de participació ciutadana pot ésser l'elaboració d'un projecte educatiu de ciutat, idea que ha anat fent voltes i voltes des de 1990, però que ha quallat en molt poques ocasions.

Perquè, en les societats democràtiques, l'educació és un dret fonamental que assegura i garanteix la igualtat d'oportunitats; perquè l'educació és el factor fonamental de desenvolupament; perquè ens calen espais educatius més centrats en la convivència, en la interculturalitat, en la intergeneracionalitat, i menys en allò mecànicament instruccional; perquè se'ns plantegen reptes i desafiaments molt profunds que van més enllà del sistema educatiu formal i de l'educació reglada; perquè cal entendre l'educació com un procés al llarg de tota la vida; perquè l'educació (en aquest sentit més ampli) ha d'ésser una de les prioritats fonamentals a les agendes polítiques dels governs; perquè, com diu la UNESCO, si volem constituir una "societat educativa" (una ciutat educativa, un poble educatiu...) necessitem "aprendre a viure", "aprendre a fer", "aprendre a conviure"... Per aquestes i per moltes altres raons, cal que, a poc a poc, les nostres ciutats i els nostres pobles elaborin el seu projecte de ciutat educadora o de poble educador. Per fer de l'educació un dels eixos vertebradors del seu desenvolupament.

Aquest projecte educatiu de ciutat ha de tenir un paper fonamental com a element equilibrador entre el creixement econòmic, la transformació urbanística, la cohesió i integració social i la participació ciutadana.

Per això, ha de partir de dos principis fonamentals:

- Analitzar quins són els reptes fonamentals que té plantejats la nostra ciutat o el nostre entorn, i esbrinar quin ha d'ésser el paper de l'educació en la solució i resposta a aquests reptes.
- Entendre que es tracta d'un projecte col·lectiu on cada agent -empreses, mitjans de comunicació, ajuntament, famílies, associacions de tota mena, escoles...- assumeixi la seva pròpia responsabilitat educativa.

5. Proposar pactes locals (educació, professors, pares...) per introduir metodologies i experiències de participació activa

“Ja no podem pensar en termes de delegació exclusiva de la funció educativa a l'escola...”.
“...el nou marc de la societat educadora suposa construir una acció social de caràcter comunitari, bo i possibilitant la creació de nous espais i nous models de convivència... ”.
Document de síntesi “Educació i Ciutadania”

...“ Cal fer un pas més i tractar d'educar per a l'exercici de la ciutadania. Aquesta és la premissa de l'“Aprentatge-Servei”, una proposta educativa que combina processos d'aprenentatge i de servei a la comunitat en un sol projecte ben articulats, on els participants es formen quan s'impliquen en necessitats reals de l'entorn, amb la finalitat de millorar-lo”.
Document de síntesi “Educació i Ciutadania”

L'educació per a la ciutadania ensopega amb diferents obstacles. Tot pensant en els joves, una de les dificultats majors en el marc escolar és que l'aula ha esdevingut un laboratori virtual de participació i exercici d'habilitats democràtiques, perquè se'n parla, s'hi coneixen “històries de vida” i testimonis més o menys interessants, s'hi creen espais de debat sobre aquests temes. Però no “es participa” en projectes i activitats que suposin un benefici per a la comunitat, aprofitant també aquesta participació activa com una eina o un instrument importantíssim de formació per a aquells mateixos joves.

Ben segur que són moltes les dificultats pràctiques i operatives per organitzar aquests sistemes d'aprenentatge des de la mateixa pràctica. Però es tracta d'una estratègia educativa (compatible amb d'altres) per la qual cal apostar, perquè el seu objectiu és inqüestionable: educar “des del que s'ha viscut” i no sols “des del que és culte”.

Es tracta d'aprendre a ésser bons ciutadans, tot participant d'aquesta “bona ciutadania”.

En aquesta direcció, el proper escenari de llançament de la nova assignatura d'Educació per a la Ciutadania apareix com una excel·lent oportunitat perquè els adolescents protagonitzin, en clau de realitat viscuda, experiències de participació ciutadana.

Aportacions 1

Notes introductòries per al debat sobre educació i ciutadania

Joan Subirats

Catedràtic de Ciència política de la Universitat Autònoma de Barcelona

Som en temps de mudança. I l'educació acostuma a situar-se al centre mateix de les tensions que tot procés de canvi social comporta. Són molts els elements que propicien aquesta nova centralitat educativa en l'agenda pública. Estem vivint canvis molt profunds en els aspectes fonamentals que assentaren la societat industrial avançada del segle XX. No resulta fàcil mirar cap al nostre entorn sense constatar que les nostres eines habituals d'anàlisi i reflexió se'ns han anat quedant obsoletes. Més que travessar una època de canvis, estem vivint un canvi d'època. I això posa cap per avall els diferents models de societat amb què hem anat operant i el paper que hi jugava l'educació. No és estrany que les tensions i conflictes apareguin amb

profusió en escoles i instituts, ja que s'hi reflecteixen les inseguretats i les pors davant la nova realitat. Però el debat s'ha traslladat als espais públics i s'hi enraona de civisme, de convivència. I també en aquest context de comunitat, de barri o de ciutat, els temes d'educació apareixen barrejats amb els temes de ciutadania. No hi és aliena la significativa presència de col·lectius de persones acabades d'arribar, que hi transporten hàbits, pautes d'interacció, costums sobre usos d'espais públics i maneres i temps de gaudir o practicar la seva religió que xoquen amb allò que d'una manera o d'una altra es considera "correcte", el mainstream assentat any rere any a les nostres societats.

Torna, doncs, a tenir ple sentit demanar-se: quina educació per a quina concepció de societat? Com relacionem educació i ciutadania? Tradicionalment, s'ha considerat que els tres grans àmbits de socialització eren la família, l'escola i la feina. En aquests moments, els impactes de la nova situació són molt perceptibles en les esferes productiva, social i familiar, i no ens ha d'estranyar que això afecti en major o menor mesura l'educació en conjunt i les pautes de convivència i interacció social.

Des del punt de vista productiu, l'impacte dels grans canvis tecnològics ha modificat totalment les coordenades de l'industrialisme. S'han anat superant les estructures "fordistes". Paraules com flexibilització, adaptabilitat o mobilitat han reemplaçat especialització, estabilitat o continuïtat. El que està en joc és la concepció del treball com a element que estructura la vida, la inserció i el conjunt de relacions socials. I, en aquest sentit, les conseqüències més immediates d'aquesta reconsideració del treball i de les estructures productives de l'industrialisme són múltiples i impacten en moltes direccions. Per a sectors rellevants de la societat, el canvi econòmic pot haver generat un ventall de noves oportunitats impensable en períodes anteriors. Però no podem obviar que tot canvi econòmic, inscrit en la lògica del capitalisme, genera perdedors històrics. En aquest cas, perdedors empesos cap a processos d'exclusió, plasmats en noves realitats connectades a l'esfera laboral: atur juvenil d'un tipus nou, estructural i adults aturats de llarga durada, feines de baixa qualitat sense vessant formatiu i ocupacions de salari molt baix i sense cobertura per conveni col·lectiu.

D'altra banda, la societat industrial ens havia avesat, així mateix, a estructures socials relativament estables i previsibles. Hem assistit a la ràpida conversió d'una societat estratificada, d'una societat fonamentada en una divisió classista notablement estable (i per tant, a la seva manera, ordenada) a una realitat social (desordenada) on trobem una significativa multiplicitat dels eixos de desigualtat. Enfront de l'anterior estructura social de grans agregats i d'importants continuïtats, tenim avui un mosaic cada vegada més fragmentat de situacions de pobresa, de riquesa, de fracàs i d'èxit. I això

genera una proliferació de riscos i d'interrogants que provoca fenòmens de recerca de certeses en la segmentació social i territorial. Els que poden cerquen espais territorials o institucionals on trobar-se segurs amb els "seus", tot tancant les portes als "altres".

Quina societat ens va apareixent? Cal destacar, en primer lloc, la transició cap a una estructura social molt més complexa i, com dèiem, fragmentada. Amb cotes més grans de diversificació ètnica, amb una gran alteració de la piràmide d'edats (amb els subsegüents increments de les taxes de dependència demogràfica) i amb una gran pluralitat de formes de convivència familiar. La incorporació de les dones al món laboral augmenta sense aturador, malgrat les evidents discriminacions que s'hi mantenen. Però, encara que resultin positius aquests canvis de retornar a les dones tota la seva dignitat personal, el cert és que els rols al si de la llar gairebé no s'han modificat. Creixen les tensions per la doble jornada laboral de les dones, s'incrementen les separacions i augmenten també les famílies on només la dona té cura dels fills. I, amb tot això, es provoquen noves inestabilitats socials, nous filons d'exclusió, on la variable gènere resulta determinant. Mentre que, d'altra banda, segueixen sense obtenir una valoració escaient feines socialment imprescindibles, com les relacionades amb la cura, l'afecte, que es consideren elements propis de l'"amor familiar" o del treball informal, poc o mal retribuït.

En aquest nou context, les polítiques públiques que anaren concretant la filosofia de l'estat del benestar han esdevingut poc operatives, poc capaces d'incorporar les noves demandes, les noves sensibilitats, o tenen una posició feble davant nous problemes. Les polítiques de benestar es van construir des de lògiques de resposta a demandes que es presumien homogènies i diferenciades, i es gestionaren d'una manera rígida i burocràtica. Mentrestant, avui tenim un escenari en què les demandes, per les raons apuntades més amunt, són cada vegada més heterogènies, però alhora plenes de multiplicitat en la forma de presentar-se, i només poden ésser abordades des de lògiques polítiques de nova ciutadania i amb formes de gestió flexibles i desburocratitzades.

Per descomptat, la fragmentació de la societat, l'impacte sobre l'esfera laboral de l'economia postindustrial i els dèficits d'inclusivitat de les polítiques clàssiques de benestar no operen de forma aïllada. S'interrelacionen i, sovint, es potencien mútuament. De fet, les dinàmiques d'exclusió social es desenvolupen a l'emparedat d'aquestes interrelacions. Certs col·lectius immigrants, per exemple, no sols ocupen les posicions més marginals en la divisió ètnica del treball, sinó que també pateixen obstacles d'accés als sistemes de protecció social i són molt vulnerables a la discriminació en el mercat de l'habitatge. Sectors de població dependent, d'edat avançada, resten amb facilitat exclosos

d'uns serveis socials amb taxes molt baixes de cobertura. O bé, comunitats que habiten barris perifèrics segregats sofreixen amb major intensitat la desocupació de llarga durada, la inserció laboral en precari o el fracàs escolar. En definitiva, es plasma en la realitat el caràcter multifactorial i multi-dimensional de l'exclusió i de les erosions en una concepció de la ciutadania que se'ns ha anat quedant obsoleta per formal i desfasada.

Podríem afirmar que, com que manca un sentit col·lectiu de projecte compartit des del punt de vista social, i des de posicions neoconservadores s'insisteix en què l'important és aprofitar les oportunitats que existeixen i que la desigualtat no té bases socials, sinó que depèn de l'esforç que cadascú desplegui, això podria traslladar-se a les famílies com un "campi qui pugui". L'educació apareix llavors com a garantia de millors oportunitats individuals, bo i reforçant el potencial segmentador i desigual que l'educació sempre ha tingut.

La política educativa augmenta, per tant, la seva visibilitat i augmenta la pressió social a què estan sotmesos els diferents agents educatius en esdevenir, com ja hem avançat, un element central de la capacitat individual i col·lectiva d'afrontar les dinàmiques accelerades de canvis en les esferes productiva, social i familiar. Tanmateix, ¿poden assumir l'escola i els diversos col·lectius professionals vinculats directament als itineraris formatius, la gran allau de demandes que se'ls dirigeix des de la societat? Poden fer-ho sols? Fa temps que aquestes preguntes van fent voltes i es van plantejant d'una manera directa o indirecta en moltes de les reflexions i dels neguits que envolten el nostre entorn educatiu.

L'educació ha vist, doncs, estendre la seva influència molt més enllà del que era habitual, però això implica, d'una banda, emprendre el camí cap a allò que s'ha anat anomenant la societat del coneixement, en què tots els aspectes vitals i les activitats socials tenen components formatius i acaben generant coneixement (amb les conseqüències que això té quan genera la sensació que qualsevol aspecte vital pot ésser objecte d'aprenentatge formal i de superació de prèvies incompetències). I, de l'altra, la idea que, ja que tota mancança personal o social acaba tenint alguna connexió o una altra amb una real o potencial activitat formativa, tot acabi essent "culpa" de l'educació, que arriba així a esdevenir un gran contenidor on s'aboca tot el que no acaba de funcionar.

Voldríem reivindicar aquí una concepció de l'educació més vinculada al seu aspecte de servei públic, que connecti educació amb el conjunt de serveis i polítiques que cerquen la millora de les condicions de vida de la ciutadania i el reforçament del seu paper actiu en la renovació democràti-

ca i participativa de les polítiques de benestar tradicionals. I, per tant, amb una visió del treball educatiu més vinculada al treball en xarxa, a la col·laboració entre professionals de diversos serveis, a la implicació ciutadana en una educació "del bressol a la tomba", un esforç col·lectiu davant problemes de caràcter integral que necessitin també respostes integrals.

Tots eduquem i ho fem més amb el nostre "soroll" (amb la nostra actitud, amb els nostres actes) que amb els nostres mots. El debat que es planteja aquí hauria de poder implicar el conjunt de la ciutadania en la "qüestió educativa", i anar més enllà del que és la comunitat educativa en sentit estricte i plantejar, per tant, els debats nuclears que vinculen educació i societat, educació i ciutadania. En aquest context, hauríem d'ésser capaços de reflexionar sobre què s'entén per participació ciutadana i, molt especialment, sobre quins elements fóra convenient tenir en compte per a una reconstrucció pràctica de l'ideal democràtic, basada en l'impuls de la participació i l'educació.

Aportacions 2

La ciutadania com a valor de canvi i transformació

Enrique Arnanz
Sociòleg

Habitant i ciutadà

A Madrid som 3.400.000 habitants; no sé si som 3.400.000 ciutadans i ciutadanes.

Per a mi, els elements que defineixen la identitat pròpia d'un ciutadà són:

- reivindicar l'espai públic com a espai propi d'intervenció o, altrament dit, tenir una preocupació social i comunitària;
- dedicar una mica del seu temps a tasques, iniciatives o programes en benefici de la comunitat;
- i, en tercer lloc, fer-ho, si és possible, en alguna associació o xarxa social de referència, i des d'ella.

El ciutadà o ciutadana de qui estem parlant desenvolupa una triple tasca: una tasca con-

vencional (a l'oficina, a la fàbrica, al comerç...), una tasca domèstica, perquè cerca que casa seva sigui un espai d'igualtat, de comunicació i dignament habitable, i una tasca cívica per compte propi o en organitzacions. Tasca convencional, tasca domèstica i tasca cívica són dimensions fonamentals del ciutadà a qui no tan sols amoïnen “els seus assumptes” -el meu home, la meua dona, el meu fill, casa meua, el meu cotxe, els meus fons d'inversió...-, sinó també “els assumptes humans”. Tasca convencional, tasca domèstica i tasca cívica defineixen la ciutadania responsable i alternativa a què ens referim.

Eficàcia en la lluita contra la pobresa i la transformació social

Crec que aquests ciutadans i ciutadanes que s'organitzen en entitats i ONG que actuen en camps tan importants com la protecció mediambiental, la lluita contra l'exclusió social, la potenciació de les cultures locals, els drets humans, la igualtat de gènere, etc., estan en una posició molt favorable per desenvolupar polítiques eficaces de lluita contra la pobresa i de transformació social, molt diferents de les polítiques oficials:

- **primer**, per la seva condició de societat civil organitzada;
- **segon**, perquè actuen a nivell local, i coneixen bé el nom i el rostre humà de les necessitats;
- **tercer**, i això és importantíssim, perquè en els seus mètodes i estratègies de treball donen molta importància al tractament personalitzat i carregat d'humanisme;
- **i quart**, perquè entenen que la lluita contra la pobresa (econòmica, educativa, cultural, associativa...) i el desenvolupament comunitari, no són només una qüestió de capacitació tècnica o d'inversió econòmica, sinó també, i sobretot, qüestió de processos educatius, processos que són llargs, lents i complexos, perquè hi ha un camp de valors humans, de patrons de conducta i, fins i tot, de concepcions de la vida molt determinants que condicionen l'eficàcia i eficiència de les estratègies de canvi i transformació social.

Complexitat d'aquest escenari

Ja sé que cal ésser molt realista a l'hora d'analitzar el què i el com de la societat civil organitzada, perquè avui a Espanya aquest escenari és molt complex. El món associatiu i de voluntariat espanyol és cada vegada més divers, plural i fragmentat. Hi ha organitzacions de tota mena: petites, mitjanes i grans. Algunes manegen pressupostos molt alts, d'altres són molt més modestes. N'hi ha que es financien amb recursos propis i amb una bona dosi d'imaginació i creativitat; la majoria subsisteixen de subvencions públiques i privades. Moltes en mantenen el nom, però desenvolupen poques activitats; d'altres tenen una presència social important. N'hi ha de dretes i d'esque-

rres, vinculades a partits polítics, sindicats, confessions religioses, grups extremistes de diferent tipus... Hi ha organitzacions que donen suport a les anomenades intervencions humanitàries dels exèrcits, i n'hi ha que critiquen això de les anomenades armes humanitàries. N'hi ha que van darrere de l'última catàstrofe convertida en espectacle i n'hi ha que desenvolupen una feina continuada i gens estel·lar, però tan important o més que la de les noves “vedets” de la solidaritat. N'hi ha que han esdevingut o estan esdevenint formes empresarials, i persegueixen de vegades interessos espuris, i n'hi ha que continuen sabent on és el nord i on el sud. N'hi ha que accepten qual-sevol cosa i n'hi ha que no.

La immensa aportació democràtica de la ciutadania organitzada

Malgrat que aquestes contradiccions se'ns transformen en dubtes seriosos, vull remarcar que el naixement i consolidació d'aquestes xarxes i organitzacions socials i cíviques ha estat una de les dades més interessants de la nostra història democràtica:

- perquè defensen la idea de “la solidaritat” que, malgrat la seva vaguetat i la seva utilització mercantilista, és una idea potent; igualment defensen les idees d’“horitzontalitat” i d’“igualtat”;
- perquè proposen valors alternatius als dominants que signifiquen per ells mateixos una oposició a la “cultura de la satisfacció” que domina el nostre “nord civilitzat”;
- perquè generen consciència social i estenen i difonen gradualment aquesta consciència;
- i perquè creen teixit social i fan descobrir a moltes persones que són i que poden ésser ciutadans i ciutadanes, perquè hi ha una relació directa entre associar-se i qualitat de vida.

Som davant una tasca inacabada

A la Unió Europea, que és la segona zona del món on es concentren més recursos econòmics, tècnics i industrials, hi havia abans de la seva darrera ampliació cinquanta milions de pobres socials. És una clara demostració de com els grans banquets generen grans deixalles.

Però, quants milions hi ha de pobres culturals, de pobres de sentit? Ja sé que és molt difícil —tal vegada impossible— mesurar la pobresa cultural, i ja sé, també, que la pobresa cultural no és res de nou a les nostres ciutats. Però el que sí que és relativament nou i preocupant és el creixement exagerat que ens ha regalat un major benestar econòmic i, potser, un empobriment de l'ànima. A les nostres ciutats europees, qui usa els serveis culturals públics i privats? Segons estadístiques de la UE mateix, només un 25% o un 30% com a màxim dels seus ciutadans! ¿Es pot viure quotidianament en la misèria de cap llibre a l'any, cap expressió o creació

artística, cap col·laboració o relació amb algun grup d'expressió i comunicació cultural? És això vida ciutadana? No som davant una opció opaca de vida vegetativoeconòmica, mitja vida com a molt? Parlem de 50 milions d'exclusos socials a Europa. Seguirem mantenint aquesta taxa impressionant de gairebé un 70% d'"exclusos culturals"?

Per a mi, aquest és el problema més greu de la nostra democràcia en l'espai global que anomenem el nord desenvolupat: estem instal·lats en la cultura de la satisfacció i no sentim la necessitat de canviar; tenim la convicció latent que l'abundància és entre nosaltres una cosa semblant a un dret adquirit i és el resultat d'un model d'organització i funcionament social intel·ligent, d'un treball que té en l'abundància la seva justa consecució. Crec que el problema més greu de la nostra democràcia és l'absència de cultura de participació, l'absència de cultura cívica, de ciutadania organitzada.

La nostra cultura de la satisfacció és poc inclinada a canvis estructurals i només tolera petits avenços i canvis estètics. I tot i que som cada vegada més els qui protestem contra la fam, la pobresa i la marginació d'una gran part de la humanitat, i manifestem una preocupació seriosa pel nostre futur i el dels nostres fills, el cert és que no constituïm cap amenaça per a la majoria electoral.

L'objectiu estratègic de la ciutadania és crear més ciutadania i treballar amb millor i major intel·ligència organitzativa per demostrar tots plegats que és cert això d'**un altre món és possible!**

Aportacions 3

La societat educadora i la ciutadania

Pilar Aznar

Catedràtica de Teoria de l'Educació de la Universitat de València

Una societat pot ésser considerada com una societat educadora quan, més enllà de les seves funcions tradicionals, assumeix com a objectiu la formació de la ciutadania i per a la ciutadania. La idea de societat educadora nascuda de la tradició política grecorromana anomenava ciutadà "aquell que té el dret de participar de la potestat deliberativa o judicial de la ciutat"; aquest concepte, de significació prioritàriament política, ha anat experimentant significacions diverses des que Edgar Faure va publicar per encàrrec de la UNESCO el document *Aprendre a ésser*, que va suposar l'obertura de l'educació als espais públics de la societat d'una manera permanent; l'educació permanent va esdevenir el

nus gordià de la societat educadora preocupada i ocupada en la transmissió de coneixements considerats necessaris per a la pròpia vida personal, social i professional. El focus d'atenció aquí és l'individu, allò privat.

Però els darrers anys, bo i tenint en compte les característiques de la societat complexa on vivim, globalitzada, informatitzada, multicultural, en crisi de valors, amb situacions emergents que provoquen violències i agressions, i sectors marginals i exclosos en augment..., la societat educadora ha hagut de trencar el marc de la formació permanent com a idea per abordar des de noves perspectives la forma de crear consciència ciutadana per enfortir la societat com un tot, mitjançant una ciutadania conscient d'ella mateixa i de les seves responsabilitats amb la comunitat. El focus d'atenció aquí és allò col·lectiu, allò social.

Tanmateix, des de diversos sectors socials, es postulen nous plantejaments ètics adreçats a conciliar els interessos col·lectius amb els individuals, els drets dels individus i les necessitats de la comunitat. I, des d'aquesta òptica, s'apunta una sèrie de pautes per treballar en el marc de la nova societat educadora:

- Reforçar els sentiments de pertinença a una comunitat concreta, però necessàriament connectada en xarxes de relació reals i virtuals.
- Fomentar la implicació social dels ciutadans des de l'aprenentatge d'estratègies per a la participació i creant i/o exigint la creació d'estructures que realment la possibilitin; la participació és un procés dinàmic i necessàriament dialògic que requereix "construir-se" en interacció; s'ha de concebre en termes d'aprenentatge de "procés" mitjançant l'aplicació de diverses estratègies que comportin graus diversos d'implicació social, des d'un nivell merament informatiu i consultiu, a un nivell decisor i operatiu.
- Construir una acció social de caràcter comunitari, i possibilitar la creació de nous espais i nous models de convivència menys sectorialitzats: per a la trobada intergeneracional, per a la reivindicació social, per a les trobades interculturals, per a la potenciació de la igualtat de gènere, per a la denúncia de la violència, per al desenvolupament dels valors de la sostenibilitat.
- Redefinir el paper de la societat civil organitzada amb la incorporació de mecanismes d'acció conjunta entre agents socials diversos (ONG, educació formal, sector productiu...).

Des d'aquests pressupòsits, la nova societat educadora hauria d'avançar cap a una educació per a la ciutadania estructurada en cinc eixos²:

- **Ciutadania democràtica** (cultura de pau com a rebuig a la violència i com a recerca de solucions pacífiques als conflictes; justícia social com a igualtat efectiva d'oportunitats, formació cívica, pluralisme).
- **Ciutadania social** (lluita contra la pobresa i exclusió social, cultura de la participació, cura de l'altre, educació per a la solidaritat amb la vida i amb la generació present i futura).
- **Ciutadania paritària** (lluita contra la desigualtat entre gèneres, cultures, ètnies, religions; dret de tothom a la cultura i l'educació).
- **Ciutadania intercultural** (respecte a la identitat en la diversitat, diàleg constructiu entre cultures, països, sexes, ètnies, religions).
- **Ciutadania ambiental** (responsabilitat i respecte pel medi ambient).

La nova societat haurà de replantejar els vells valors que han propiciat la crisi global del planeta i fonamentar les seves accions en una ètica que possibiliti el canvi des d'una cultura i estils de vida que s'han anat definint com a insostenibles, cap a altres que es presentin com a alternativa, i fer compatibles qualitat de vida i desenvolupament humà. La consecució d'un desenvolupament humà, ambientalment i socialment sostenible, pressuposa canviar de forma significativa les pautes actuals de desenvolupament, consum i capteniment. I aquests canvis impliquen compartir la responsabilitat a escala mundial, comunitària, regional, local i també personal.

¹ Aristòtil: Política. Llibre III, cap.1.

² Imbernon, F.2002 La educación del siglo XXI. Los retos del futuro inmediato. Barcelona. Ed. Graó.

Aportacions 4

La funció parental en l'educació per a la ciutadania

Rafael Rodríguez Mejías
Orientador Escolar

Pot algú ensenyar el que no professa? Suposades les suficients aptituds cíviques¹ en els pares, cal, a més a més, una certa actitud intencional quan es transmeten aquestes pautes de capteniment, germen dels valors cívics, i fer-ho en el moment oportú.

És en la família, qualsevol que en sigui la forma, on l'infant rep els primers estímuls i aprenentatges de models, de conductes i habilitats socials, on aprèn inicialment a ésser membre de la comunitat, a ésser ciutadà. És un exercici d'assimilació pel qual el nen es "contagia", intueix, s'impregna d'experiències de compartir, respectar, participar, esforçar-se, ésser sincer, agrair, ajudar, ésser solidari, compassiu... O al contrari, percep que s'ho mereix tot, que la frustració

és dolenta, que ha de triomfar i ésser el millor en tot i costi el que costi. És la socialització primària sobre la qual l'escola² haurà de construir l'altra socialització -secundària-, encara damunt de pilars febles.

Per a la criatura, la família i escola són els instruments inicials reproductors d'una cosmovisió social, cultural, axiològica, de sistemes de creences i pautes d'acció. Es mou en ímpetus de construcció, deconstrucció i reconstrucció que conclouen en formes de pensar-dir-fer, en conductes més o menys coherents en les relacions amb els altres i en la descoberta dels referents als quals finalment s'adscriu (grups, maneres de vestir, parlar i gaudir, ús del temps, qualitat de la convivència, actitud davant la violència, etc.). Són germen de la formació en valors, o de la seva anestèsia.

Si haguéssim de definir la funció parental en un perfil inqüestionable, a mesura que hi afegíssim atributs s'aniria reduint el percentatge de pares que s'adequarien al nivell desitjat. Només un desolador tant per cent acabaria d'acomplir-lo de forma satisfactòria. I, tanmateix, tots són pares i mares, i tots, a la seva manera, exerceixen unes funcions parentals més enllà de classes socials, èpoques i cultures.

L'arribada que el nadó desperta en la parella genera un cúmul de sentiments, projectes, anhels i fantasies que, d'alguna manera, organitza les decisions i els esforços de la seva criança. La funció cuidadora i educadora orienta les tasques de vigilància de la salut, l'alimentació, l'afecte i la socialització. D'alguna manera, els pares van esbossant un projecte per al nadó que dona nou sentit a la seva condició de parella i de persona. Ara cal criar-lo, tenir-ne cura i estimular el seu aprenentatge, per la qual cosa es desplega tot un conjunt d'accions, sovint no ben apreses, no crítiques, intuïtives i reproductores de pautes prèvies i matissades per criteris socials i culturals del moment. I, davant això, pocs es confessen prou preparats.

Hi ha pares que desitjarien un inexistent "manual d'instruccions", volen certeses sobre com inculcar aquestes actituds, com es pot estar segur d'anar pel bon camí de l'educació en valors cívics, com i qui en recollirà el testimoni i continuarà la feina i quina cosa pot fer-ho tot malbé. És el moment oportú de cimentar les pautes per a l'educació ciutadana: els valors de l'esforç, la responsabilitat, la concòrdia, la participació... Hi ha moments i circumstàncies especialment clau: quan l'infant s'escolaritza (en les distintes etapes), els primers amics, les qualificacions acadèmiques, la influència de la família extensa, els missatges implícits en els premis i càstigs, la riquesa del diàleg-negociació, el sentit de l'esforç i l'assumpció de la frustració. I, especialment, el difícil equilibri entre facilitar i exigir.

L'adolescència posa a prova la solidesa d'aquests aprenentatges. Sovint, alguns pares alarmats demanen assessorament sobre què fer, com reconduir processos fallits, volen saber en què s'han enganyat,

com s'ha passat d'uns anys d'il·lusió (fills del cor) a l'actual crisi i desil·lusió (pares del cor partit). On és el manual d'instruccions? No hi ha certificat de garantia, no hi ha "devolució" possible de la joguina avariada. De l'estafa davant les expectatives, es passa al dolor decebut, creix la insatisfacció, la situació esdevé cada vegada més confusa i insalvable i s'acaba llençant la tovallola.

Mal de molts... epidèmia. La relació de pautes per a pares insatsifets podria ésser interminable. Revisar accions o omissions passades no serveix de gaire. Retrets a la parella, a l'institut, als amics o a la televisió no resolen el problema i el "mestre armer" no admet reclamacions. És primordial estar convençut, per exemple, que l'institut no pot continuar l'educació dels valors ciutadans sense comptar amb la participació dels pares (actualment sota mínims) i que la solució al seu eventual fracàs no s'ha de diferir ni referir a altres instàncies. Caldria fer-hi alguna cosa, però res no es podrà fer sense els pares (millor si estan organitzats).

Hi ha solució? Si no un brillant universitari, pot esperar-se que el noi/a sigui una "bona persona" (expressió assimilada avui a la de bon ciutadà)? La clau raurà en la convicció que sempre és el moment d'intervenir, que mai no és massa tard. Acceptar el repte de reconstruir passos fallits o no fets, d'estendre ponts de comunicació i diàleg, de valorar petits èxits, de reforçar accions positives, d'animar a la participació, d'arribar junts a la conclusió que, malgrat les aparences, la meta que major esforç mereix és la d'arribar a ésser bona persona (bon ciutadà, bon professional, bon amic, bon pare/mare, bon veí...). No manca raó als qui afirmen que la principal invenció de l'ésser humà és la bondat, (paraula síntesi i en desús, amb múltiples sinònims segons societats, cultures i creences, conjunt d'actituds, qualitats i hàbits del cor que fa possible que puguem viure plegats). Bona persona equivaldria a ciutadà benèfic, en el sentit encunyat per la Institución Libre de la Enseñanza, una dimensió ètica de la ciutadania.

Heus aquí tot un projecte d'educació per a la ciutadania: "Crea tota la felicitat de què siguis capaç; suprimeix les desgràcies que puguis. Cada dia et permetrà -t'invitarà a- afegir alguna cosa als plaers dels altres, alleugerir una part dels dolors. I per cada gra de goig que sembris al cor dels altres, trobaràs una collita al teu cor mateix, alhora que cada tristor que arrenquis dels pensaments i sentiments del teu pròxim serà reemplaçada per fermoses flors de pau i goig al santuari de la teva ànima".³

¹Aquest conjunt format per conviccions, pautes de vida, referències ètiques i esquemes operatius, habilitats cíviques, etc.

²O qualsevol institució, associació, confessió i grup no formal en què el noi/a es desenvolupa. José Antonio Marina afirma que "per educar un nen, cal la tribu sencera".

³Benthan. 1830. Citat per Esperanza Guisán en el seu article "Utilitarismo" en: Camps, Guariglia i Salmerón, 1992, p. 280. Concepciones de la Ética. Enciclopedia Iberoamericana de Filosofía. EIAF. Vol. 2. Madrid, Trotta.

Aportacions 5

La comunitat ciutadana o l'educació als barris

Jesús Antonio Pérez de Arróspide
Filòsof

En aquest “canvi d'època” que la nostra societat està vivint amb una certa estupefacció per la seva incapacitat d'entendre'l, però, al seu torn, amb frivolitat per la seva participació en un alt nivell de vida més que satisfactori, es fa palesa la urgència de trobar l'horitzó del canvi que resulta indeturable, de manera que puguem avançar-nos al resultat final i tractar de desenvolupar una societat on els valors profunds de solidaritat, convivència, justícia, integració, sostenibilitat, etc., sustentin qualsevol model econòmic i social.

En aquest procés, un dels elements imprescindibles, tot i que de complicada configuració, és l'existència del que es pot anomenar la comunitat ciutadana, sense la qual fóra poc viable qualsevol tempteig de compondre

aquest paradigma social. El primer terme, la comunitat, pot resultar més fàcil d'identificar i fitar si el considerem com "el col·lectiu humà identificat a partir d'un entorn físic i que assumeix projectes compartits".

Si llegim qualsevol diari, podem comprovar l'apel·lació contínua a "la comunitat" com a origen i motor de projectes compartits molt diversos. Des de la "comunitat musulmana" a l'entorn de la defensa de Mahoma, passant per la "comunitat iraniana" que defensa el dret a l'energia nuclear, continuant amb la "comunitat catalana" que advoca per l'Estatut, fins a milers d'exemples de petites comunitats municipals o de barri al voltant del problema d'una incineradora o d'un parc edíl·lic o de la necessitat d'un semàfor. Si bé en tots els casos el concepte de comunitat és vàlid, en raó de l'objectiu previst, volem circumscriure'ns al terme barri coma a terme de comunitat operatiu i sobre el qual podríem reflexionar en la seva relació i oportunitat amb l'"educació". En el procés de la transició espanyola, la comunitat veïnal (els barris) tingué un protagonisme important, la seva mobilització va servir d'escola (d'educació) per a la introspecció d'idees, consignes i opinions, que van forjar la renovació política, l'alternativa de govern i un tarannà social de progrés i democràcia en què es va basar aquella transició.

Per això, si pensem en la necessitat de mobilitzar la societat, per recuperar-ne el protagonisme a la recerca de les claus del canvi i en la definició de la nova societat del futur, possiblement tornar a plantejar-nos el paper i la funció del "barri" com a una eina important de l'acció, fóra una prioritat amb enormes possibilitats d'èxit.

Aquesta pretensió de recuperar el protagonisme de la comunitat basada en el "barri", on la pertinença és l'element definitori de la identitat per a l'acció, estaria reclamant un procés d'"educació" que tingués com a objectiu desenvolupar la ciutadania, és a dir, la capacitat d'assolir una convivència basada en la democràcia, en la igualtat i en objectius comuns per resoldre les qüestions d'una qualitat de vida. Una comunitat només pot anomenar-se ciutadana si els membres que la componen han estat subjectes i protagonistes de processos de participació i democràcia que equivalen a autèntiques dinàmiques educatives.

Aquest procés d'"educació" de la comunitat (ja identificada) que té com a missió diagnosticar els elements definitoris de la democràcia, de la igualtat i dels objectius per una qualitat de vida, reclama definir des d'on es provoca l'elaboració del diagnòstic sobre el qual s'hagi d'intervenir com a comunitat.

Avui dia, hi ha la sospita que les institucions públiques tenen aquesta missió. Des dels ajuntaments, des dels districtes de barri, des del conjunt de serveis repartits per la comunitat, com l'ambulatori, l'escola, el servei social, l'ajut a domicili, etc., és palès que se'n coneix la realitat, s'ofereixen solucions i s'està en condicions de fer una enorme tasca "educadora". Però els grans dèficits que fan d'aquestes intervencions projectes aliens a la comunitat, sense consciència de grup, com a demanda individual, de vegades insolidària, són, entre altres: la manca de participació ciutadana, el descontrol de la gestió econòmica i professional pels ciutadans, la impossibilitat de definir les prioritats, la inexistència del repartiment en els costos...

Resoldre aquesta divergència entre les institucions i la ciutadania només és viable si es possibilita el desenvolupament d'una "comunitat ciutadana" que, amb voluntat de participar, sigui capaç de conèixer la realitat que es comparteix i que cal canviar. Això suposa recuperar el moviment veïnal, que estaria en condicions de plantejar objectius possibles per a la solució dels problemes quotidians. Articular un model d'"educació popular", a l'estil del que van ésser les universitats populars, no resulta fàcil i probablement sigui innecessari. I encara menys si s'espera, com antany, una mobilització espontània i popular. Cal que els partits polítics, malgrat el seu enorme descrèdit, hi aportin capacitat de gestió i organització. Si a això s'afegeix una redefinició de la funció de la institució municipal perquè es responsabilitzi de fer possible aquest ressorgiment del paper veïnal en la gestió dels barris, es podria pensar a anar recuperant la "comunitat ciutadana", és a dir, la comunitat protagonista de la seva convivència en termes de solidaritat, igualtat, participació i democràcia.

Llavors no fóra difícil, des d'aquest procés de mobilització veïnal, definir i establir projectes d'"educació" que serveixin per protegir tot el camí que s'ha de recórrer. Educació de proximitat i sobre la proximitat o, el que és el mateix, sobre les realitats que es comparteixen com un problema, una dificultat o una oportunitat.

L'educació als barris i per als barris només pot concebre's com una anàlisi de la realitat, capaç de crear "un sentit col·lectiu de projectes compartits". No es tracta d'educació en continguts formals, sinó d'anàlisi i consens. Possiblement la comunitat veïnal (més suggeridora que el mot barri) haurà de preocupar-se, per què no, d'oferir als centres escolars del seu voltant, o fora del centre escolar, als nens i joves, una complementarietat educativa en la línia del que amoïna i cerquen les seves famílies i la resta de la comunitat. Aquesta trobada intergeneracional entre l'educació formal i l'educació permanent resultaria de gran transcendència en un nou enfocament de societat.

En aquest model educatiu, el que podem anomenar “currículum” estaria format per tot el conjunt de temes que configuren les diverses preocupacions dels ciutadans que componen la comunitat veïnal. Es tracta d’un “currículum” dinàmic i canviant, amb diferents punts de referència, segons la posició del subjecte davant el problema. Pot ser un afectat en qüestió, un familiar, un professional, un responsable municipal, un voluntari d’ONG... L’emergència d’un problema ha de cercar una trobada dels diversos punts de vista que permeti consensuar com s’ha d’actuar davant el problema, independentment dels compromisos polítics necessaris per a la seva solució.

Aquest procés, animat des d’alguna instància veïnal, és el que podríem anomenar educació aplicada a una realitat, com ara la comunitat veïnal, que ofereix la possibilitat de transformar-la en una realitat amb aquell conjunt de valors que compartim i que pot garantir una convivència que estigui d’acord amb la nostra actual ideologia.

Aportacions 6

Joventut, ciutadania i Aprenentatge-Servei

Roser Batlle
Pedagoga

Quins joves i quina ciutadania?

Fóra útil dibuixar una caricatura esquemàtica dels adolescents espanyols quant a valors i prioritats en la vida?

Si fos així, segons el darrer estudi realitzat¹, els joves espanyols són feliços, amistosos i despreocupats, arrelats als seus pobles i poc cosmopolites, moderadament centreesquerrans i poc interessats en la participació política, individualistes i tolerants, proclius a una solidaritat dispersa i esporàdica, acostumats a tenir opcions per a gairebé tot i a negociar permanentment amb els seus pares i les seves mares al si d’una família amb poques ganes de conflictes...

Sembla una caricatura prou bona, en la mesura del possible. Vaja, que podria ésser

pitjor. Tanmateix, com indica Joan Subirats a l'article precedent, "som en temps de mudança", en un "canvi d'època". I encara que sens dubte els adolescents avantatgin els adults en aspectes com la capacitat adaptativa (per posar-ne un exemple clar: en la utilització àgil i creativa de les noves tecnologies), no sembla que l'agilitat mental i instrumental pròpia de la joventut sigui prou protecció enfront dels riscos socials i reptes educatius actuals com l'envelliment galopant de la població, l'augment de la diversitat a tots els nivells, la fi de la "feina per a tota la vida", la sobreinformació, i les enormes dificultats per digerir-la i organitzar-la, la multiplicació qualitativa i quantitativa del consum destinat a l'evasió (entre altres coses, les drogues)...

A més a més, en el marc d'una societat més afí a la democràcia representativa que a la democràcia participativa, preparar els nens i joves per a la participació ciutadana constitueix una tasca educativa capital i alhora delicada. Precisament, al baròmetre del mes de juliol de 2005 realitzat pel CIS, una de les qualitats que un major nombre de persones considera més rellevant que s'adquireixi al final del període escolar obligatori, als 16 anys, és ésser bon ciutadà (essencial per al 46,4% i molt important per al 39,7%). "Resulta especialment significatiu que ésser un bon ciutadà, expressió que sintetitza el resultat d'una adequada educació en valors, que integri la capacitat per exercir drets i deures, on s'aprengui a respectar els altres, sigui destacat com el més essencial, per damunt fins i tot de la formació per a l'ocupació"².

Escola i tercer sector front a l'educació per a la participació ciutadana

L'educació per a la participació ciutadana, és a dir, per ésser "un bon ciutadà" i no sols simplement un "ciutadà" -condició bàsica a la qual tots tenim dret- hauria d'ésser una de les majors preocupacions del sistema educatiu espanyol. Tanmateix, ensopega al nostre país amb alguns obstacles. Entre ells, cal remarcar-ne dos:

- D'una banda, el concepte popular de participació ciutadana: més proper a l'exercici de drets i llibertats individuals i a l'actitud de client consumidor d'opcions i serveis que al compromís davant les responsabilitats cíviques o a la capacitat de renunciar a l'interès individual quan hi ha un interès col·lectiu superior. Per tant, partim d'un concepte de participació ciutadana feble, si ha de servir per enfrontar-se als problemes del futur.
- D'altra banda, les tendències actuals sobre educació de la ciutadania a l'escola³: en el millor dels casos, converteixen l'aula en un laboratori de participació i exercitació d'habilitats democràtiques, tot promovent-hi la presa de consciència de l'alumnat, l'anàlisi de les injustícies i la seva denúncia. Però no solen observar el que sembla evident: que "participar en projectes i activitats que suposin

un benefici a la comunitat és una eina essencial de formació per a qualsevol jove (...). Es tracta d'un recurs que hauria de garantir-se en el procés de formació de tots els joves i que, ara per ara, no hi és assegurat."⁴

A més a més, tot i que l'escola i la família tenen una funció primordial en l'educació per a la participació ciutadana, els cal la complicitat d'altres agents educadors, com les organitzacions de la societat civil, les associacions i els centres d'educació en el lleure, que constitueixen el gruix de l'educació no formal al nostre país.

Les organitzacions socials són educadores per partida doble: perquè en elles mateixes són expressió de participació ciutadana, una "escola natural" de valors democràtics per als ciutadans associats i perquè, a més a més, poden oferir als infants i als joves oportunitats extraordinàries de compromís amb la seva comunitat.

Una associació ambiental, per exemple, sol impulsar campanyes de conservació del patrimoni natural, de defensa de zones amenaçades, accions de reforestació, protecció de la fauna o flora, etcètera. Per aquesta comesa, sovint cerca voluntaris que s'hi comprometin o bé cerca sensibilitzar i implicar la infantesa i l'adolescència en escoles i instituts com a mesura preventiva per frenar la degradació de l'entorn i per promoure una consciència crítica.

D'aquesta manera, es generen per als infants i els joves dos "jaciments" d'educació per a la participació ciutadana: l'escola (amb l'accent en l'aprenentatge de coneixements i procediments) i les entitats socials (amb l'accent en els valors i les actituds, el compromís i el servei a la comunitat).

Dit d'una altra manera, un xic grollera, els uns et converteixen en més llest i els altres et converteixen en més bo. I potser aquí rau el problema: que l'educació per a la participació democràtica s'acaba implementant d'una manera fragmentada: la part de comprometre's i embrutar-se les mans, d'una banda, i la part d'informar-se, comprendre, reflexionar, aprendre..., de l'altra. En la mesura en què els dos enfocaments no s'integren i es correlacionen, sinó que es polaritzen i, fins i tot, competeixen (o una cosa o l'altra), perden força i capacitat motivadora... Per exemple, ¿quantes vegades una jove monitora ha estat amonestada per la seva família que entenia que, mentre es dedicava a proporcionar lleure educatiu als infants del barri, desatenia o desapropiava els seus estudis?

¿Es podria resoldre la fragmentació entre l'experiència pràctica de servei a la comunitat i la formació en coneixements, habilitats i actituds?

Educació per a la participació ciutadana

	L'accent sol raure en...	La limitació sol raure en...
A l'escola	<ul style="list-style-type: none"> ■ Aprenentatge de coneixements significatius sobre drets humans, interculturalitat, democràcia, anàlisi de l'entorn... ■ Aprenentatge de procediments i habilitats democràtiques: assemblees de classe, delegats, treball cooperatiu, construcció de normes, discussió de dilemes... 	<ul style="list-style-type: none"> ■ No es presta un servei autèntic a la comunitat, sinó que l'acció educativa se circumscriu a l'entorn escolar o a les parets de l'aula. ■ No es té en compte el que puguin aportar les entitats socials i el que podria arribar a assolir l'escola si hi treballés.
A les entitats socials	<ul style="list-style-type: none"> ■ Acció educativa centrada en el servei a la comunitat que presta l'entitat social. ■ Aprenentatge de valors humans i actituds democràtiques, particularment la participació, el compromís i la voluntat de transformació social. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ No s'hi expliciten o planifiquen prou els aprenentatges assolits mitjançant el servei que s'hi realitza, particularment els aprenentatges de coneixements. ■ Es treballa al marge de l'educació formal i no es té en compte el que podria arribar a aconseguir l'entitat social si treballés amb les escoles i instituts.

L'Aprenentatge-Servei: una resposta integradora

Davant el repte de la fragmentació, una resposta possible des de les organitzacions socials és l'impuls de projectes d'Aprenentatge-Servei.

Molts de nosaltres tenim l'experiència personal del que vam aprendre alguna vegada a la vida quan vam destinar esforços a una causa altruista, a un projecte associatiu, a un servei on els beneficiats eren "els altres". Aquesta experiència senzilla i prou comuna és la base de la metodologia Aprenentatge-Servei. Per posar-ne una definició⁵:

"L'Aprenentatge-Servei és una proposta educativa que combina processos d'aprenentatge i de servei a la comunitat en un sol projecte ben articulat, en el qual els participants es formen, perquè s'impliquen en necessitats reals de l'entorn amb la finalitat de millorar-lo".

L'Aprenentatge-Servei és, doncs, una metodologia orientada a l'educació per a la ciutadania, inspirada en les pedagogies actives i compatible amb altres estratègies educatives, perquè tot és necessari: la discussió de dilemes, l'exercici del diàleg, les habilitats en la resolució de conflictes al si del grup d'iguals... No pretén ésser la panacea de res, ni la solució globalitzadora a tots els reptes educatius actuals, ni l'única clau en l'educació per a la ciutadania.

L'Aprenentatge-Servei no representa una novetat absoluta, sinó una combinació original de dos elements coneguts: l'aprenentatge basat en l'experiència i el servei a la comunitat. La novetat rau en l'entramat d'ambdós elements, en el fet de no conformar-se a tenir-ne només un ni a treballar amb tots dos desconnectats entre si. La gran revelació de l'Aprenentatge-Servei, en forma d'experiència viscuda, és que aprendre serveix i servir ensenya⁶.

La seva simplicitat i l'efectivitat són contundents, perquè el sentit comú ja ens indica que no és possible educar en valors "només" dins les parets de l'aula. I tampoc no es tracta d'utilitzar l'entorn com una escenografia agradable d'activitats educatives més o menys significatives, sinó de convertir l'entorn i la comunitat en destinataris directes de l'educació.

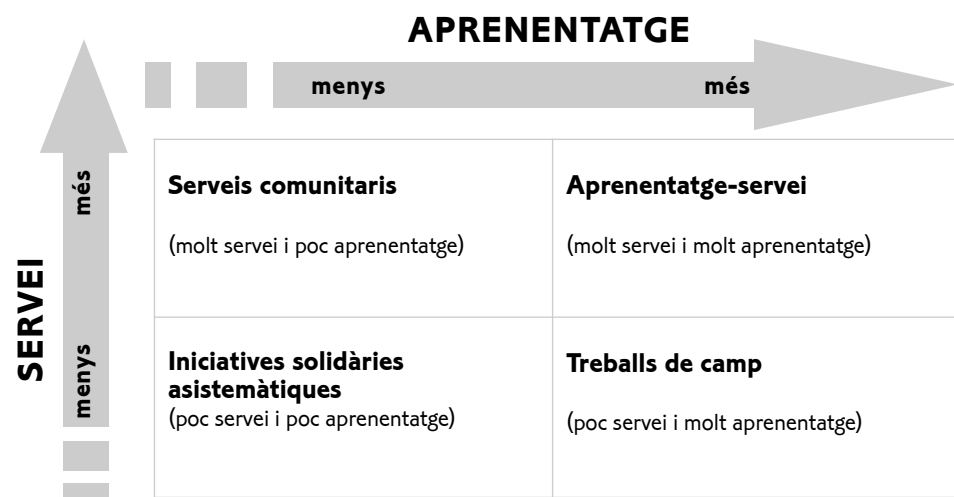
Molt particularment, l'educació per a la ciutadania s'ha de poder realitzar en la comunitat, s'ha de poder posar en pràctica. En cas contrari, potser aconseguirem que els adolescents aprenguin a donar respostes políticament correctes, però això no vol dir aprendre a ésser bons ciutadans. Es tracta de possibilitar que els joves actuïn en tant que ciutadans compromesos, com una manera directa d'aprendre a participar en la societat. I fer-ho embrutant-se les mans i no només parlant de la participació, de com n'és d'important, o exercitar a l'aula habilitats democràtiques.

L'Aprenentatge-Servei és com el "voluntariat", però només "s'hi assembla". En el voluntariat, l'accent, la prioritat, es posa en l'acció altruista o solidària. A l'Aprenentatge-Servei les prioritats són

dues i totes dues igualment importants: l'acció altruista o solidària i el procés d'aprenentatge que aquesta comporta. El següent esquema⁷ expressa aquestes coordenades:

L'Aprenentatge-Servei resol la fragmentació entre l'experiència pràctica de servei a la comunitat (l'acció de voluntariat) i la formació en coneixements, habilitats i actituds (l'aprenentatge). L'acció de servei no ha d'ésser un afegitó solidari o benintencionat al final o al principi d'un procés d'aprenentatge, sinó que, com que hi està estretament vinculada, tots dos aspectes hi surten guanyant.

Per tant, perquè els nostres joves aprenguin a ésser bons ciutadans, cal oferir-los l'oportunitat de practicar-ho, cal que les institucions educatives formals i no formals proporcionin experiències intenses d'Aprenentatge-Servei.

¹ Informe Juventud en España 2004. INJUVE. MTAS, 2005.

² Díaz-Aguado, María José, Educar para la ciudadanía en el ámbito escolar. Madrid, 2005.

³ Pagés, Joan, "L'educació democràtica de la ciutadania pel govern de la polis". Butlletí Senderi d'Educació en Valors, 2004.

⁴ Revista de Educación, número extraordinari 2003: "Ciudadanía y educación. Seis preguntas sobre la ciudadanía y educación para la ciudadanía en España". Respuestas del GREM de la Universitat de Barcelona. INCE-MEC 2003.

Definició aportada pel Centre Promotor d'Aprenentatge-Servei a Catalunya.

⁵ Tapia, Maria Nieves, La solidaridad como pedagogía. Ciudad Nueva Editorial. Buenos Aires, 2001.

⁷ Adaptació de Service Learning Quadrants, elaborat pel Service Learning 2000 Center. Palo Alto, CA, 1996.

Aportacions 7

La identitat, la nacionalitat i la ciutadania dels joves

Luís María López-Aranguren
Pedagog

En unes quantes línies ens apropem al problema no resolt de l'accés a la ciutadania dels nostres infants, adolescents i joves. En primer lloc, abordarem el que anomenem "termes sagrats i confusos" o "a la paperera amb la por i l'estupidesa"; després ens referirem a la formació de la pròpia identitat, a les identitats múltiples i a les comunitats de pertinença a l'apartat "Qui sóc, amb qui sóc, sóc millor?"; a continuació parlarem de l'estat del benestar i ciutadania, de la ciutadania i la residència estable i de la millor i futura ciutadania en el capítol "Condicions perquè ens fem amb tu"; per últim, en el capítol "...i per què no, què ens ho impedeix?" parlarem del futur dels nostres fills.

1. A la paperera amb la por i l'estupidesa

Poques paraules estan lligades a l'essència de l'ésser humà,¹ i, si és que existeixen, són les úniques immutables; les altres són constructes culturals sotmesos al pas del temps. Ens han de servir per comunicar-nos millor, i quan queden obsoletes, confuses o esdevenen excloents o armes llancívols o amenaçadores, més val oblidar-les i substituir-les. En els darrers temps, això els passa a les paraules nació, pàtria, comunitat, independència, ciutadania i d'altres de la mateixa família. No se'ns amaga que som en un canvi de civilització que està transformant la nostra societat d'una manera dràstica, i que aquestes paraules i moltes altres no reflecteixen amb certesa les noves realitats. Segurament, quan entre nosaltres parlem de ciutadania, ni ens referim al mateix ni coincideix amb el que representava per als nostres avis. Cerquem sense por i acordem nous termes que representin millor la realitat de la nova societat. Això esdevé més necessari quan davant nostre es presenten reptes de gran importància: la definició i construcció d'una nova i més extensa Europa, la reforma de l'Espanya de les autonomies, la construcció de sistemes més eficaços d'integració dels joves, l'elaboració d'una nova societat multicultural, la reubicació en un món globalitzat, etc. Prèviament o en paral·lel a l'abordatge de les solucions pràctiques, hem d'acordar els termes generals perquè tots puguem parlar del mateix quan afrontem els nous reptes. Els mots són vehicles de comunicació i, quan deixen d'ésser-ho, vet aquí la paperera. Amb ells, se'ns n'anirà també una part de la nostra por i de la nostra estupidesa.

2. Qui sóc, amb qui sóc, sóc millor?

La identitat personal, la construïm front a l'altre, però front a no vol dir contra. La consecució més gran de la civilització occidental és el reconeixement de l'altre com a igual i posseïdor dels mateixos drets i deures que jo. El nostre jo es construeix també a partir d'unes arrels, com a ésser pertanyent a comunitats vàries: familiars, locals, culturals, esportives, religioses, virtuals, ètniques, lingüístiques, etc. Ni tan sols en les situacions de màxim aïllament i de pobresa extrema, la persona es defineix com a membre d'una sola comunitat. No som, doncs, només amb uns quants, som amb molts i diversos. Aquestes pertinences múltiples no són excloents: "si ets això, ja no pots ésser allò"; són necessàries, enriquidores i compatibles "sóc això i també allò". Així, una persona pot sentir-se irunesa, basca espanyola, gitana, catòlica, de la Real, caçadora, bascoparlant, hispanoparlant, etc. Aquesta qüestió de les pertinences és crucial en els processos de desenvolupament personal, i per això ens importa tant als educadors. Personalment, vaig quedar molt marcat amb motiu d'un succés que us narro a continuació: "Els socis francesos, alemanys i suecs de la Fundació Tomillo, en programes europeus per a joves, ens van advertir, ja fa uns vuit anys, que no és bo pecar d'ingenus i pensar que amb la mera inclusió dels nens immigrants en el sistema esco-

lar se n'aconsegueix la integració. A Marsella es va realitzar un estudi sobre el grau d'integració dels fills dels immigrants. Van demanar als nens de set anys de quin país se sentien. La immensa majoria va contestar que eren francesos. Quan van fer aquesta pregunta als adolescents de disset anys, una immensa majoria va contestar que eren algerians, però que no volien viure a Algèria. El que tenim ara a les rodalies de París, a Marsella i en altres ciutats són barris-gueto habitats per joves que no se senten francesos i que tenen un gran problema d'identitat. La fractura social està servida. Què els havia passat a aquells infants? Havien viscut les seves experiències adolescents de pertinença i de rebuig dins i fora de l'escola. Pensem que aquest període adolescent és crucial en la fabricació de la pròpia identitat, i que hi influeix decisivament la imatge, en molts casos estereotipada, que en té la societat.

El sentit de pertinença, fonamental per inserir-se socialment i per exercir la ciutadania, es desenvolupa principalment en l'adolescència i en la joventut, a partir d'experiències positives d'acceptació i de participació, i de les expectatives de futur que s'hi vagin generant.

El sentit de pertinença es desenvolupa amb:

- Experiència personal de :
  - Acceptació
  - Benestar
  - Igualtat d'oportunitats
  - Participació
  - Arrels: atractiu, satisfacció, un cert orgull
  - Reconeixement
- Expectatives sobre:
  - Habitatge
  - Feina
  - Benestar i igualtat d'oportunitats
  - Desenvolupament personal: estudi, reconeixement...
  - Participació

3. Condicions perquè ens fem amb tu

La família és una de les principals comunitats a què pertanyem; també ho és "el tros" on ens vam criar, la religió, si som creients, el barri, la nació i moltes altres coses.

Les comunitats a què pertanyem poden estar lligades al territori, o no. Així, parlem de la nació àrab, de la comunitat hispanoparlant, dels anglesos, dels seguidors del Barça...

Tanmateix, en un moment determinat es va condicionar l'accés a la ciutadania, a la pertinença a una nació-estat². S'havia d'haver nascut a, o ésser fill de, per a poder accedir als drets ciutadans. Esperonats per la nova realitat creada amb la irrupció de la immigració al nostre país i a la resta d'Europa, necessitem redefinir aquest concepte de ciutadania tan excloent amb els qui treballen i viuen entre nosaltres i que no han nascut aquí. N'hi ha exemples il·lustratius. Recordo que a les darreres eleccions autonòmiques gallegues es va retardar el còmput final a l'espera de l'arribada i el recompte dels vots dels gallecs i dels seus descendents que s'havien establert fora del país. La pregunta és: És lògic que tinguin més dret al vot els qui són descendents de gallecs, però que no viuen a Galícia, ni col·laboren amb el seu treball ni hi paguen els seus impostos, que no pas els immigrants, que hi tenen residència estable i legal, i que sí que viuen i paguen els seus impostos a Galícia?

Avui, la ciutadania no s'ha de definir exclusivament per ésser d'una nació (identificació cultural, ètnica, lingüística...). Als drets i deures ciutadans s'ha de poder accedir per la residència estable. La nova noció de ciutadania ha d'"emparar" les múltiples pertinences i la residència estable. Possiblement, en el futur, arribarà un moment millor en què podrem parlar de ciutadania universal, quan qualsevol persona, pel fet d'ésser-ho, dugui incorporats els seus drets i deures allà on vagi, sense fronteres que li ho impedeixin. Avui encara és una utopia. De moment, perquè ens fem amb tu has d'ésser blanquet i nascut a la nostra pell de brau.

4. ...I per què no, què ens ho impedeix?

En definitiva, tots intuïm que el que sigui de la immigració serà el que succeeixi amb els fills dels immigrants, de les mal anomenades segona i tercera generació. També intuïm que tindrem una societat integrada o fracturada, i això dependrà del nivell d'integració dels joves, immigrants o no.

Si no fem alguna cosa més que l'esforç d'incorporació escolar, res no ens fa pensar que els resultats seran millors que a França o a Anglaterra.

Enguany s'acompleixen els cent cinquanta anys de l'abolició de l'esclavitud als Estats Units i la consideració de ciutadans de ple dret a les persones de color que fins en aquell moment havien estat poc més que bèsties. Amb la perspectiva del temps passat, ¿quant sofriment personal i social

s'hauria estalviat si des d'un primer moment s'hagués treballat per l'acceptació social d'aquesta declaració de drets? Al capdavall, malgrat les fermes i agressives oposicions, la població de color es va integrar plenament. No serà més intel·ligent que a Espanya aprenguem dels exemples aliens i posem els mitjans per a l'acceptació de l'inevitable?, ...i per què no?, qui ens ho impedeix? Els nostres fills podran créixer amb els fills dels immigrants en plena harmonia si nosaltres posem els camins perquè així sigui.

A continuació, proposem una sèrie de qüestions clau que, ben resoltes, poden facilitar la integració social sense fractures. La responsabilitat en la seva resolució correspon a tota la societat, encara que pertoca d'una manera especial a algunes institucions:

A. Correspon a les diferents administracions:

- Ordenar el flux d'arribada d'immigrants, tot evitant que l'accés als papers passi normalment per diversos anys d'estada al nostre país en la il·legalitat i en condicions de vida miserables.
- Garantir l'accés a la ciutadania plena a les persones establertes al nostre territori, bo i lligant la ciutadania a la residència estable.
- Garantir la igualtat d'oportunitats als fills dels immigrants.
- Garantir l'adequat funcionament dels serveis propis del nostre estat del benestar, tot ampliant els recursos quan se'n produeixi més demanda per l'augment de població.
- Adequar els serveis administratius, educatius, socials, sanitaris, etc. a la nova població immigrada.
- Realitzar campanyes de conscienciació i debat ciutadà.
- Impulsar taules rodones locals de trobada entre les diferents comunitats.
- Garantir una adequada inserció social dels nostres joves, afavorir-ne l'emancipació i l'ingrés a l'etapa adulta, mitjançant la facilitació de l'accés a l'habitatge, la inserció laboral, la participació social, etc.
- Posar els mitjans necessaris perquè es garanteixi l'osmosi social, l'"ascensor" entre classes de què parlen els francesos, i trencar la terrible inèrcia dels pitjors treballs, habitatges i expectatives sempre per als immigrants i la seva descendència, causa principal de la desesperació dels fills dels immigrants a Europa.
- Treballar amb les empreses per afavorir la contractació de qualitat per als immigrants i els seus fills.

B. Correspon a les empreses i a les seves organitzacions:

- Exigir l'eliminació de l'economia submergida i l'explotació dels "sense papers", i col·laborar-hi.
- Eradicar la discriminació en la contractació per raons de sexe, ètnia o procedència, religió, etc.

- Contractar immigrants per a llocs fins ara reservats a nacionals, superant les barreres existents i afavorint l'anomenat "ascensor" social.
- Aportar un plus de solidaritat i col·laborar, a través dels mitjans que els són propis, amb els programes d'integració.

C. Correspon al teixit associatiu:

- Treballar per la creació de xarxes o debats de convivència que facilitin la responsabilització solidària dels problemes que se suscitin, i que són propis de la convivència diària. Procurar espais de trobada i coneixement, i fer que els nostres barris i les nostres localitats esdevinguin marcs de bon veïnat que afavoreixin el sentiment de pertinença.
- Posar en marxa programes o campanyes que procurin el coneixement i l'acceptació mútua.
- Evitar la discriminació per raons de procedència, en els nostres propis programes,³ tot treballant pel principi d'igualtat.
- Promoure davant l'administració i la societat recursos a favor de la bona inserció de la població immigrant. Avivar la consciència social i política a favor de les comunitats marginades.
- Contractar immigrants a les nostres organitzacions, en llocs que fins ara els han estat vetats.

¿Què cal fer a l'escola a més a més del que ja s'està fent?

- L'escola ha d'introduir en el seu pla de centre un principi pedagògic de l'estil següent: l'escola es constitueix en el principal lloc de trobada, coneixement i estima dels nens i nenes i de les seves famílies, sigui quina sigui la seva procedència. Juxtaposar, que és el que fem habitualment, és posar els uns al costat dels altres, i això només afavoreix el contacte i, com a molt, un coneixement succint. En aquesta màxima es proposen com a objectiu pedagògic fonamental la trobada, el descobriment i l'estima de l'altre⁴ i de la seva cultura.
- L'escola, davant l'arribada dels fills dels immigrants i davant l'ambient trivial i consumista, ha de redoblar els esforços a favor de la igualtat de sexes, el laïcisme, els valors humanistes i el pensament científic.
- L'escola ha d'emprendre una campanya ferma a favor de la igualtat d'oportunitats davant la formació, i dissenyar ajuts i programes pal·liatius que evitin que els fills dels immigrants engreixin el fracàs escolar, escassegin en els estudis de grau mitjà i no accedeixin a la universitat.
- L'escola ha d'abandonar els llimbs del seu permanent aïllament, obrir-se definitivament a la societat i col·laborar molt activament en els programes d'oci i lleure amb les ONG i altres agents socials. Ha d'acceptar com a tasca pròpia la col·laboració en els processos de desenvolupament comunitari, ha d'obrir les seves instal·lacions, ha de posar els seus recursos a l'abast de la societat que li és propera, ha d'afavorir tota mena d'enllaços, ha de promocionar xarxes i participar-hi.

¹ Mama, papa, amor, por ... i poques coses més.

² El concepte de nació és relativament modern i, tot i que al món occidental apareix al llarg del segle XIX i s'estableix definitivament després de la Primera Guerra Mundial, a la resta del món excolonial es va estenent al llarg de la segona meitat del segle XX. És un terme ambigu que en l'actualitat necessita fer front a la nova realitat regional, globalitzada i multicultural. Encara que sol identificar-se amb un estat, això no sempre succeeix. Pot anar lligat a una determinada ètnia, a una llengua diferent, a un territori, a una religió i es pot tenir la doble nacionalitat, i sentir-la. Per tot això, parlarem de nació àrab o de nació espanyola, jueva, musulmana, gitanana...

³ Generalment, quan fem orientació sociolaboral, pressuposem que unes determinades ocupacions són pròpies de la immigració. De vegades comencem a fer-ho amb els seus fills. El principi d'igualtat d'oportunitats exigeix que cadascú accedeixi al treball per al qual està més ben preparat, i que vulgui exercir, bo i tenint en compte les limitacions legals. La nostra missió és lluitar per això, i no donar per bona la inèrcia social segregadora.

⁴ El mercat de l'habitatge imposa la juxtaposició entre els immigrants i els nacionals més pobres. És en aquests barris on sorgeixen els sentiments xenòfobs més acusats.

Annex

Relació de persones membres del Patronat i el Consell Assessor de la Fundació Esplai

Patronat

Josep Gassó Espina
President

María Jesús Manovel Báez
Vicepresidenta

Carles Barba Boada
Vocal

Roser Batlle Suñer
Vocal

Nieves Dios Ibáñez
Vocal

Merche García Villatoro
Vocal

María Teresa Mogín Barquín
Vocal

J. A. Pérez de Arrospeide García
Vocal

Hilario Sáez Méndez
Vocal

José Manuel Gil Meneses
Director general

Montserrat Picas Colomer
Secretària

Consell Assessor

Francisco Abad Jiménez

Director general de la Fundació Empresa i Societat

Lola Abelló Planas

Presidenta de la CEAPA

Enrique Arnanz Villalta

Sociòleg

Alfonso Ávila Moreno

Enginyer. Membre del Consell Rector de l'Institut Valencià de la Joventut

Pilar Aznar Minguet

Catedràtica de Teoria de l'Educació Universitat de València

Carles Campuzano Canadés

Diputat per CIU al Congrés dels Diputats

Demetrio Casado Pérez

Sociòleg. Estudiós del Tercer Sector

Joan Colom Farran

Subdirector general de Drogodependències Dep. Salut. Generalitat de Catalunya

Domingo Comas Arnau

Sociòleg. President de la Fundació Atenea/Grupo GID

Consuelo Crespo Bofill

Presidenta d'UNICEF-Comitè Espanyol

Javier Elzo Imaz

Sociòleg. Universitat de Deusto

José Manuel Fresno García

Director general de la Fundació Lluís Vives

Carlos Giménez Romero

Professor d'Antropologia Social Universitat Autònoma de Madrid

Núria Gispert Feliu

Mestra. Experta en participació ciutadana i inclusió social

Amalia Gómez Gómez

Historiadora. Professora d'institut

José Francisco Gras Muñoz

Consultor. Soci del Grup Red i membre fundador d'ACUDEX

Ramón Jáuregui Atondo

Diputat pel PSOE al Congrés dels Diputats

José María León Francia

COCEDER

Luis María López-Aranguren Marcos

Pedagog. Especialista en joventut i inserció sociolaboral

Alfonso López Martínez

Director de l'Associació Sartu-Bilbao

Carmen López Olmedo

Directora general del Club Diàlegs per a la Democràcia

Marisol Mariño Oviaño

Voluntària

José María Martín Patino

President de la Fundació Encuentro

Eusebio Megías Valenzuela

Psiquiatre. Membre FAD

Maria Teresa Mogín Barquín

Directora General Fundació Real Madrid

Isabel Montraveta Rexach

Experta en Acció Social i Tercer Sector

Antonio Moreno Mejías

Membre del CRAC

Ramón Nicolau Nos

Regidor de Participació, Cooperació i Solidaritat de l'Ajuntament de Barcelona

Ana Ma Peralta Moreno

Directora de Riscos Bankinter

Manuel Pérez Yruela

Director d'IESA. Junta d'Andalusia

Juan de Dios Ramírez Heredia

President d'Unió Romaní

Fernando de la Riva Rodríguez

Consultor d'organitzacions

Gregorio Rodríguez Cabrero

Catedràtic de Sociologia de la Universitat d'Alcalà d'Henares

Rafael Rodríguez Mejías

Orientador IES. Especialista en voluntariat

Leonor Rojo García

Treballadora social. Experta en infància i vida familiar

Rosa Romeu Tarragona

Treballadora Social

José Ignacio Ruiz de Olabuénaga

Investigador del Tercer Sector

Ángeles Sepúlveda García de la Torre

Metgessa forense. Coordinadora d'AMUVI

Tomeu Suau Serra

Educador Social. Fundador de Jovent

Joan Subirats Humet

Catedràtic de Ciència Política de la Universitat Autònoma de Barcelona

Pilar Troncoso González

Advocada. Especialista en Drets de la Dona

Alfred Vernis Domènech

ESADE. Investigador del Tercer Sector

Pau Vidal García

Coordinador de l'Observatori del Tercer Sector

José Luis Zubizarreta

Sociòleg

Fundació
Catalana
de l'Esplai

Riu Anoia 42-54
08820 El Prat de Llobregat
Tel. 902 190 611 Fax 93 474 74 75
fundacio@esplai.org
www.esplai.org